

تحلیله بر نظام بهره‌برداری کشاورزی در ایران

نسبیه زارعی^۱

چکیده

کشور دارای ۴۰۱۵۹۱۷ بهره‌بردار در بخش کشاورزی است. بر اساس آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۳، استان خراسان رضوی با ۳۳۷۰۲۶ بهره‌بردار دارای بیشترین تولیدکننده است. در میان این بهره‌برداران در سراسر کشور، پراکندگی و فراوانی بهره‌بردار در اراضی کمتر از ۱۰ هکتار بیشتر است. بیشترین تعداد بهره‌بردار مربوط به سطح ۱ تا کمتر از ۲ هکتار و کمترین تعداد بهره‌بردار مربوط به مقیاس زمین ۲۰۰ تا کمتر از ۵۰۰ هکتار است. بهره‌برداران بدون سواد دارای بیشترین سطح زیر کشت در زمین‌های با مقیاس ۱ تا ۵ هکتار هستند. بهره‌برداران با سطح ابتدایی و غیررسمی بیشترین سطح زیر کشت با مقیاس کمتر از ۱ هکتار در سراسر کشور را در سال ۱۳۹۰ داشتند. بیشترین درصد بهره‌بردارهای بی‌سواد و با سطح ابتدایی و غیررسمی که به‌طور متوسط ۷۰ درصد بهره‌برداران کل را تشکیل می‌دهند، دارای زمین زراعی با مقیاس کمتر از ۵ هکتار هستند. کوچک بودن مزارع کشاورزی و پایین بودن تولید در نظام بهره‌برداری خانوادگی و کشاورزی (خرد و دهقان) از خصوصیات بارز مزارع کمتر از ۵ هکتار در کشور است که می‌توان آن را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین معضله‌های بخش کشاورزی برای رشد و توسعه برشمرد. برای حل و برطرف کردن این مشکلات، ایجاد شرکت‌های زراعی با همکاری کشاورزان بومی منطقه و استفاده از تجارب کشورهای موفق در دنیا در این زمینه، تخصیص اعتبارات بلندمدت به کشاورزان با زمین کمتر از ۱۰ هکتار، سنددار کردن زمین و مزارع کشاورزی و هویت‌دار کردن آن و شناسایی و تحلیل مشکلات موجود در این نوع نظام‌ها، بررسی موانع و درنهایت، تدوین قوانین حقوقی در انواع نظام بهره‌برداری پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: بخش کشاورزی، نظام بهره‌برداری خانوادگی، نظام بهره‌برداری خرد.

مقدمه

برخی از دانش‌پژوهان و صاحب‌نظران، اغلب در بحث نظام بهره‌برداری دو واژه شیوه تولید و نظام بهره‌برداری را در مسائل کشاورزی به‌صورت مترادف استفاده می‌کنند. از لحاظ معنی لغوی، اصطلاح‌های نظام بهره‌برداری و شیوه تولید در زبان فارسی به یکدیگر نزدیک هستند با این تفاوت که اصطلاح بهره‌برداری از اصطلاح شیوه تولید وسیع‌تر است و به اعمال

مختلفی مانند سود بردن، برداشت تولید، انبار کردن و تمتع بردن از محصولات نیز دلالت می‌کند (ازکیا، بی‌تا). در فرهنگ لغات، کلمه نظام به مجموعه‌ای از عناصر به‌هم‌پیوسته اطلاق می‌شود که برای مقصود و منظور خاصی گرد هم آمده‌اند و متشکل از کنش و واکنش تعدادی از اجزا هستند که این اجزا به‌نوعی در تعامل و روابط با همدیگر قرار دارند. همچنین، بهره‌برداری کشاورزی که بر هماهنگی واقعی عوامل

^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اقتصاد کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران nasibehzarei@yahoo.com

چالش‌های پدیدآمده در این نظام‌ها چیست؟ در ادامه، برای شناخت بهتر انواع نظام بهره‌برداری، دو نوع طبقه‌بندی آن گزارش می‌شود. پس از آن به تبیین وضعیت موجود پرداخته می‌شود. در قسمت بعدی، نظام بهره‌برداری کشاورزی و خانوادگی (همان نظام بهره‌برداری خرد و دهقان) مورد بررسی قرار می‌گیرد. در قسمت چهارم نمونه‌های جهانی ارائه می‌شود. در نهایت، پس از بیان ملاحظات امنیت اقتصادی، به نتیجه‌گیری و پیشنهادهای عملی پرداخته می‌شود.

۱- انواع طبقه‌بندی نظام بهره‌برداری

بر اساس طبقه‌بندی سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد به‌عنوان مرجع جهانی کشاورزی، در سال ۲۰۱۵، نظام‌های بهره‌برداری را بر اساس معیارهای زیر تعریف کردند.

- اندازه مزرعه.
- نسبت زمین، نیروی کار و سرمایه‌گذاری.
- ارزش محصولات یا درآمد به‌دست‌آمده بر اساس مزیت‌های نسبی در تولید محصولات.
- مقدار تأمین آب.
- نوع، تراکم و تناوب کشت.
- درجه و درصد تجاری‌سازی.
- درجه و درصد معیشتی (عشایری).
- فعالیت‌های زراعی و دامداری.
- وسایل مورد استفاده برای کشت.

محققان و نویسندگان گوناگون با توجه به ملاک‌های فوق تعاریف متفاوتی از این نظام‌ها ارائه داده‌اند. در این مطالعه، طبقه‌بندی ازکیا به‌عنوان

تولید در واحد مشخصی مبتنی است، عبارت است از به زیر کشت درآوردن قطعه زمینی با نیروی کار معینی که ادوات، وسایل کار و مواد اولیه را در اختیار دارد. به‌عبارت‌دیگر، بهره‌برداری کشاورزی به واحدهایی گفته می‌شود که در آن‌ها با چهارچوب مدیریت ویژه و برنامه معین، فعالیت‌های کشاورزی صورت می‌پذیرد (خواجeh‌شاهکوهی و جعفری‌آهنگری، ۱۳۸۲). بدین ترتیب، می‌توان نظام بهره‌برداری را مجموعه رویه‌های حقوقی، عرفی، فنی و مدیریتی در استفاده و تلفیق از عوامل تولید (کار، زمین، آب، ابزار، سرمایه و...) در قالب سازمان کار و مناسبات اجتماعی برای تولید محصولات زراعی و عرضه آن به بازار تعریف کرد.

بخش کشاورزی در هر جامعه‌ای مبتنی بر نظام‌های بهره‌برداری تشکیل‌دهنده آن جامعه است. این نظام‌ها به‌عنوان جزئی از کل یک سیستم، تابعی از تغییر و تحولات کل سیستم اجتماعی هستند. امروزه، اندیشمندان به نقش و اهمیت نظام‌های بهره‌برداری به‌عنوان کلیدی مستقل و تأثیرگذار بر روند توسعه تأکید زیادی دارند. باور عمومی این است که محور و اساس تولید در کشاورزی، نظام‌های بهره‌برداری از منابع است و نهادینه کردن سیستم‌های بهینه و پایدار بهره‌برداری کشاورزی تسریع‌کننده فرایند توسعه کشاورزی است (سلمانوندی و ابراهیم‌پور، ۱۳۹۱). در این تحقیق به بررسی انواع نظام‌های بهره‌برداری و ارائه تعریف صحیح و اصلی از آن‌ها در بخش کشاورزی پرداخته می‌شود. در این راستا، به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود: کدامیک از نظام‌های بهره‌برداری در کشور غالب است و

به‌طور مشترک در اختیار یک گروه از دهقانان محلی قرار دارد. در کشورهای درحال توسعه، تعاونی‌های خودجوش از گسترش زیادی برخوردار نیستند و از آن می‌توان به‌عنوان یکی از الگوهای عمده تصرف زمین یاد کرد. تعاونی‌ها را دولت شکل می‌دهد و بدون کمک دولت مدت زیادی دوام نمی‌آورند.

واحدهای بهره‌برداری دولتی و واحدهای سرمایه‌داری اراضی: مالکیت این واحدها معمولاً تحت اداره مؤسسات تجاری و موفقیت آن‌ها به دلیل استفاده از تکنیک‌های مدیریت و ترکیب منطقی تک‌کشتی است. این واحدها معمولاً نیازهای کارخانه‌های صنایع غذایی و مواد اولیه صنایع بخش کشاورزی را تأمین می‌کنند. واحدهای زراعی دولتی معمولاً با استفاده از نیروی کار کارگر و سرمایه‌گذاری در ادوات سنگین کشاورزی اداره می‌شوند. افزون‌بر مجموعه طبقه‌بندی ذکرشده، محققان طبقه‌بندی‌های دیگری نیز بر اساس ملاک‌های متفاوت انجام داده‌اند. هیچ‌کدام از نظام‌های فوق به‌تنهایی وجود ندارد، بلکه به علت عوامل جغرافیایی، اقتصادی و تاریخی تعدادی از این نظام‌ها در هر کشور در کنار یکدیگر وجود دارند. به دلایل جغرافیایی، اقتصادی و تاریخی در جوامع مختلف، یکی از نظام‌های فوق شکل غالب می‌شود (علوی، ۱۳۸۹). وزارت جهاد کشاورزی به‌عنوان متولی اصلی بخش کشاورزی، تاریخچه و تعریف انواع نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در کشور را این‌گونه تقسیم‌بندی کرده است.

شرکت‌های تعاونی تولید: تعاونی تولید نوعی نظام بهره‌برداری کشاورزی در شکل حقوقی تشکل

کامل‌ترین طبقه‌بندی گزارش شده است. ازکیا به‌عنوان جامعه‌شناس بزرگ ایرانی، در کتاب جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، نظام‌های تولید کشاورزی یا ساختارهای زراعی را به‌صورت زیر طبقه‌بندی کرده است (عبداللهی، ۱۳۷۷).

- **مزارع خانوادگی یا مالکان خودکار:** مؤسسات تجاری مستقل و متوسطی هستند که عمدتاً از فنون سرمایه‌بر و مکانیزه استفاده می‌کنند و همچنین، از نیروی کار کارگر بهره می‌برند. در این مزارع، عمدتاً منابع با بیشترین کارایی استفاده می‌شود.
- **نظام اجاره‌ای:** در این نظام، اجاره‌داران معمولاً بیش از نیاز معیشتی خود تولید می‌کنند و اجاره را به‌صورت نقدی یا جنسی به صاحبان زمین پرداخت می‌کنند.
- **نظام بهره‌برداری جماعتی از زمین یا مالکیت قبیله‌ای:** در این نظام، زمین نه ملک خصوصی و نه کالایی قابل فروش است، بلکه تحت کنترل اجتماع یا قبیله است و اعضا بر اساس سنت فقط حق بهره‌برداری از آن را دارند.
- **نظام بهره‌برداری مبتنی بر بزرگ‌مالکی یا فئودالی:** این نظام به رعیت‌ها اجازه می‌دهد روی قطعه زمین کوچکی برای معاش خود تحت نظارت مالک یا مباشر که تخصص کمی در زمینه کشاورزی دارد، کار کنند. در این شکل از زراعت، زمین‌ها عمدتاً ناکارآمدند و بازدهی ناچیزی دارند یا اینکه زمین‌ها به شکل مرتع برای پرورش دام استفاده می‌شود.
- **نظام بهره‌برداری تعاونی:** در این نظام، همه حقوق مربوط به زمین، وظایف تولیدی و محصولات

وزارت کشاورزی وقت قرار گرفت. دور جدید توسعه تعاونی‌های تولید روستایی از سال ۱۳۳۸ (از آغاز اجرای برنامه اول توسعه) با تأسیس ۵ شرکت جدید آغاز شد و در سال‌های بعد شتاب بیشتری گرفت و تا پایان سال ۱۳۸۸، تعداد تعاونی‌های تولید روستایی به ۱۲۳۰ شرکت رسید.

- **شرکت‌های سهامی زراعی:** قانون شرکت‌های سهامی زراعی در سال ۱۳۴۶ به تصویب رسید و در سال ۱۳۵۱ اصلاحاتی در آن به عمل آمد. اساسنامه مربوط به این قانون نیز در سال‌های مذکور مورد تصویب و اصلاح قرار گرفت. در اجرای قانون شرکت‌های سهامی زراعی با توجه به اساسنامه مربوط، در سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۶، ۹۳ شرکت سهامی زراعی تشکیل شد که در جریان انقلاب اسلامی آن‌ها که هنوز نهادینه نشده بودند، منحل اعلام شدند که تعدادی نیز در سال‌های بعد به آن‌ها افزوده شد؛ به طوری که بعد از انقلاب تنها ۴ شرکت باقی ماندند. در حال حاضر ۳۶ شرکت سهامی زراعی در ۱۱ استان کشور با موفقیت شایان توجه فعالیت دارند.

- **شرکت‌های کشت و صنعت خصوصی:** شرکت‌های کشت و صنعت از جمله نخستین واحدهای تجاری بزرگ تولیدی کشاورزی-صنعتی به شمار می‌روند که در آن‌ها با ترکیب عملیات کشاورزی، صنعتی و خدماتی همه مراحل تولید، نگهداری، فرآوری، بازاریابی، توزیع و فروش محصولات به مقیاس وسیع طبق سازوکار بازار در چهارچوب سازمان و مدیریتی واحد تحقق می‌پذیرد. بزرگ بودن واحد، سازمان

اقتصادی تولید کشاورزی غیردولتی است که مدیریتی نسبتاً علمی و تخصصی دارد و با اتکا به نیروی مردمی (اعضا) و با تصمیمات مشارکت‌جویانه از طریق مجامع عمومی و هیئت‌مدیره، ضمن حفظ اصل مالکیت فردی و با انگیزه‌های فردی و خانوادگی تأسیس می‌شود و فعالیت می‌کند. بعد از اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۱، برای رفع مشکل خردی و پراکندگی قطعات اراضی مزروعی و مسئله اعمال مدیریت صحیح و به‌کارگیری روش‌های پیشرفته در آن زمان، اقدام به تشکیل شرکت‌های تعاونی تولید روستایی شد. این اقدام بر اساس قانون تعاونی کردن تولید و یکپارچه شدن اراضی (مصوب ۱۳۴۹) صورت پذیرفت و تا سال ۱۳۵۷ تعداد ۳۹ شرکت تعاونی تولید در کشور تأسیس شد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی حدود نیمی از تعاونی‌های تولید منحل و بقیه که ۱۹ واحد بود، تقریباً بدون هیچ حمایتی از جانب دولت به کار خود ادامه داد. در سال‌های اولیه بعد از انقلاب چندان توجهی به مقوله نظام بهره‌برداری از منابع تولید کشاورزی کشور به طور اعم و تعاونی‌های تولید روستایی به طور اخص نمی‌شد و مشکل خردتر شدن اراضی و تشدید پراکندگی قطعات اراضی مزروعی همچنان ادامه داشت. در دهه ۶۰ توجه محافل تخصصی و علمی به مقوله نظام‌های بهره‌برداری و دستیابی به شیوه‌های مناسب‌تر بهره‌برداری از منابع جلب شد و احیا و توسعه تعاونی‌های تولید به طور اخص و توجه به نظام بهره‌برداری کشاورزی به طور اعم در دستور کار

بهره‌برداری امروزی، به‌ویژه خانوادگی، جانشین آن شد. این نظام‌ها بخشی ضروری از سیاست‌های توسعه روستایی هستند (بدری و همکاران، ۱۳۹۰). نظام بهره‌برداری پیچیده و گسترده‌تر از آن است که فقط در مرحله تولید محصول در بخش کشاورزی محدود شود و به کار بردن نظام بهره‌برداری برای محصول تولیدشده مطمئناً صحیح نیست. طبقه‌بندی و انواع نظام‌های بهره‌برداری یادشده بر اساس خصوصیات متفاوت جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی هر کشور و منطقه شکل گرفته است (این خصوصیات ناشی از ویژگی‌های بهره‌بردار نیز هست. به‌عبارت‌دیگر، یکی از عوامل تأثیرگذار بر تعیین نوع نظام بهره‌برداری، خصوصیات خود بهره‌بردار و مزرعه است که در بخش بعدی مفصل توضیح داده شده است).

۲- تبیین وضعیت موجود

کشور دارای ۴۰۱۵۹۱۷ بهره‌بردار در بخش کشاورزی است. از این تعداد، ۳۰۴۷۵۵۵ واحد متعلق به خانوارهای معمولی ساکن^۱ در آبادی یا شهر مورد آمارگیری و ۹۴۳۲۶۰ واحد متعلق به بهره‌برداران غیرساکن^۲، ۱۶۰۷۴ واحد متعلق به خانوارهای معمولی غیرساکن (در حال کوچ) و ۹۰۲۸ واحد متعلق به شرکت‌های رسمی و مؤسسه‌های عمومی^۳ است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳).

و مدیریت رسمی و تخصصی، سطح اطلاعات، فناوری و توسعه بالا و پیوند کشاورزی و صنعت از ویژگی‌های عمده واحدهای کشت و صنعت شمرده می‌شوند. از اهداف عمومی توسعه کشت و صنعت‌ها به‌عنوان یکی از الگوهای نظام بهره‌برداری، ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت به‌صورت خاص و اهدافی مانند تکمیل زنجیره تولید، تولید محصولات کشاورزی به‌صورت انبوه، تشویق بخش خصوصی در سرمایه‌گذاری در زمینه تولید محصولات کشاورزی، افزایش تولید در واحد سطح از طریق به‌زراعی و کاربرد صحیح نهاده‌های کشاورزی، بهره‌گیری از امکانات بالقوه آب، خاک و انرژی، بهره‌گیری مطلوب از امکانات مدیریت، سرمایه، صنایع و ماشین‌آلات، تولید محصولات سالم و ارگانیک و افزایش توان صادرات محصولات کشاورزی است.

کشاورزی خانوادگی: پیدایش نظام بهره‌برداری کشاورزی خانوادگی در ایران سابقه‌ای بس دیرینه و همپای شکل‌گیری یک‌جانشینی دارد، اما گسترش نظام بهره‌برداری خانوادگی به زمان اصلاحات ارضی برمی‌گردد؛ زیرا شیوه‌های کشاورزی قبل از اصلاحات ارضی بیشتر مبتنی بر ارباب‌رعیتی بود که پس از اصلاحات ارضی فروکش کرد و نظام

۱. خانوارهای بهره‌بردار کشاورزی که در محدوده آبادی یا شهر محل سکونت خود دارای «بهره‌برداری کشاورزی اختصاصی» هستند یا در مدیریت یک یا چند «بهره‌برداری شریکی» با دیگر خانوارها مشارکت داشته‌اند، در این گروه قرار گرفته‌اند.
 ۲. اشخاص حقیقی که محل سکونت آن‌ها شهر یا آبادی غیر از شهر یا آبادی بهره‌برداری کشاورزی آنان است، صرف‌نظر از اینکه در شهر یا آبادی محل سکونت خود نیز دارای بهره‌برداری کشاورزی باشند یا نباشند، بهره‌بردار «غیرساکن» نامیده می‌شوند.
 ۳. تمام شرکت‌های رسمی و مؤسسات عمومی (اشخاص حقوقی) دارای بهره‌برداری کشاورزی در این گروه قرار گرفته و در هر آبادی یا شهری که دارای فعالیت کشاورزی بوده‌اند، شناسایی و فهرست شده‌اند.

جدول ۱- تعداد کل بهره‌بردارانی‌های کشاورزی کشور (نفر)

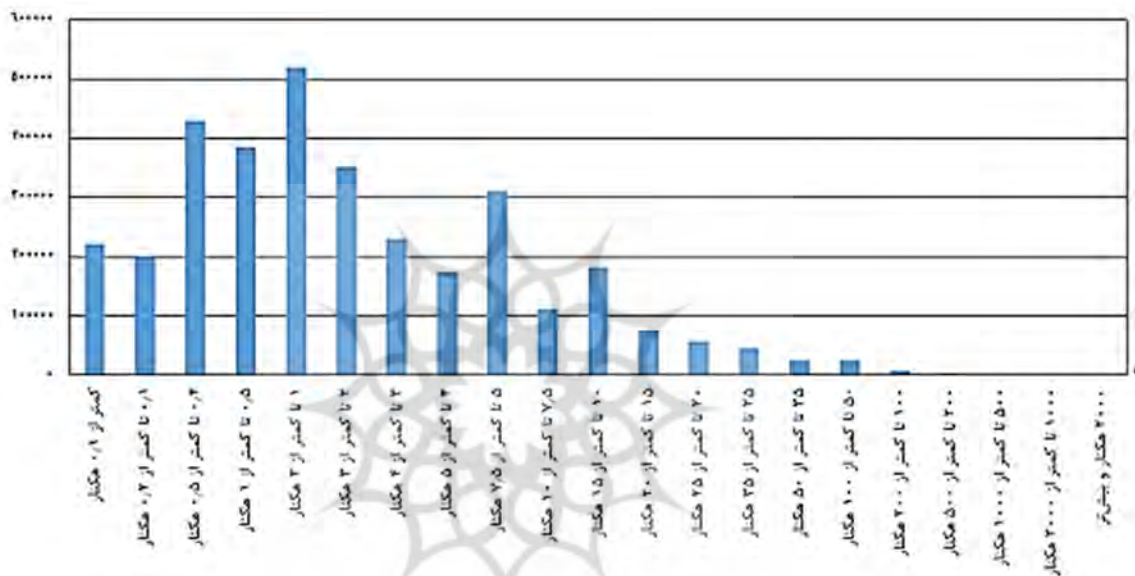
۱۳۹۳	۱۳۸۲	۱۳۷۲	۱۳۶۷	شرح
۴۰۱۵۹۱۷	۴۳۳۲۴۲۳	۳۶۰۲۹۵۴	۳۳۲۶۴۳۰	کل کشور
۱۹۹۹۴۵	۲۰۸۲۸۸	۱۸۲۳۴۰	۱۶۸۸۴۰	استان آذربایجان غربی
۲۳۴۷۱۵	۲۴۴۸۴۰	۲۲۲۸۳۰	۳۲۴۸۹۰	استان آذربایجان شرقی
۱۱۲۵۷۴	۱۱۱۵۹۹	۹۷۶۷۰	-	استان اردبیل
۱۶۹۳۵۰	۲۰۲۱۵۶	۲۰۳۹۳۰	۱۹۰۳۴۰	استان اصفهان
۵۳۲۱۳	۵۸۳۳۶	۴۴۳۱۰	۳۹۵۹۰	استان ایلام
۳۹۲۱۳	۴۷۸۱۳	۴۲۴۳۰	۲۹۸۶۰	استان بوشهر
۶۴۸۹۸	۶۵۸۱۱	۶۱۳۴۰	۷۰۴۲۰	استان چهارمحال و بختیاری
۸۲۸۹۶	۵۱۸۶۲	-	-	استان خراسان جنوبی
۳۳۷۰۲۶	۳۹۷۰۴۷	-	-	استان خراسان رضوی
۸۱۵۳۹	۸۲۹۸۸	-	-	استان خراسان شمالی
۱۶۳۶۴۵	۱۹۱۸۱۰	۱۸۳۹۱۰	۱۵۴۶۷۰	استان خوزستان
۸۲۵۲۴	۸۵۶۵۷	۱۳۸۹۵۰	۱۳۹۶۹۰	استان زنجان
۴۵۱۸۲	۳۸۹۳۴	۳۱۸۲۰	۳۰۶۹۰	استان سمنان
۱۶۸۴۰۹	۱۶۹۷۵۷	۱۲۶۴۸۰	۹۶۸۷۰	استان سیستان و بلوچستان
۲۳۰۹۶۹	۲۷۷۰۲۳	۲۴۶۵۹۰	۲۲۲۸۹۰	استان فارس
۲۹۸۰۷	-	-	-	استان البرز
۵۱۹۰۱	۸۵۴۴۱	-	-	استان تهران
۷۶۵۶۷	۸۰۸۲۳	-	-	استان قزوین
۱۱۴۶۷	۱۶۶۸۵	-	-	استان قم
۱۱۳۲۶۰	۱۱۲۶۳۴	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۴۳۰	استان کردستان
۲۴۹۶۹۹	۲۵۸۶۳۳	۱۵۵۶۹۰	۱۴۰۷۱۰	استان کرمان
۱۲۴۸۳۵	۱۴۳۱۴۵	۱۰۶۸۰۰	۱۰۰۱۹۰	استان کرمانشاه
۶۶۵۰۱	۶۰۶۴۳	۵۶۷۲۰	۴۷۳۱۰	استان کهگیلویه و بویراحمد
۳۰۴۹۷۸	۳۱۷۰۳۵	۲۵۶۲۰۰	۲۲۹۱۱۰	استان گیلان
۱۳۴۷۸۱	۱۳۰۸۸۸	۹۷۷۲۰	۱۰۶۲۰۰	استان لرستان
۱۲۴۲۳۵	۱۴۰۰۷۳	-	-	استان گلستان
۳۲۲۶۷۴	۳۳۶۵۳۲	-	-	استان مازندران
۷۸۱۱۸	۹۱۵۷۵	۸۵۸۲۰	۹۱۱۳۰	استان مرکزی
۶۹۸۴۲	۹۶۴۲۷	۶۲۷۷۰	۴۵۴۳۰	استان هرمزگان
۱۱۵۱۶۰	۱۴۲۸۷۹	۱۳۰۵۷۰	۱۲۷۵۷۰	استان همدان
۷۵۹۹۵	۸۵۰۸۷	۵۳۰۰۰	۴۶۷۹۰	استان یزد

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳.

استان‌های آذربایجان شرقی، گیلان، خراسان رضوی و خراسان رضوی است. بر اساس آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۳، استان خراسان رضوی با ۳۳۷۰۲۶ بهره‌بردار، دارای بیشترین تولیدکننده است.

«ب» در سرشماری سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ برای استان‌هایی که تفکیک نشده بودند، تعداد بهره‌برداری‌ها به صورت خط تیره شده است. بیشترین تعداد بهره‌بردار در سال‌های ۱۳۶۷، ۱۳۷۲، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۳ به ترتیب متعلق به

نمودار ۱- فراوانی بهره‌برداری‌های کشاورزی در طبقات وسعت اراضی کشاورزی (برحسب تعداد نفر)

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳.

نمودار شماره ۱ دارای چولگی مثبت است. به عبارت دیگر، چولگی نمودار به سمت چپ گرایش دارد. بنابراین، پراکندگی و فراوانی بهره‌بردار در اراضی کمتر از ۱۰ هکتار بیشتر است. بیشترین تعداد بهره‌بردار مربوط به سطح ۱ تا کمتر از ۲ هکتار است.

این نوع نظام بهره‌برداری، نظام کشاورزی و خانوادگی یا همان نظام خرد و دهقانی نام‌گذاری شده است. کوچک بودن مزارع کشاورزی و پایین بودن تولید از خصوصیات بارز این نوع نظام است که می‌توان آن را یکی از بزرگ‌ترین معضله‌های بخش کشاورزی برای رشد و توسعه برشمارد؛ زیرا بر

نظام بهره‌برداری شاخص مهمی در فرایند تولید به شمار می‌آید؛ زیرا به صورت مستقیم بر شیوه معیشت تولیدکنندگان تأثیر می‌گذارد.

جدول ۲- بهره‌برداری‌های کشاورزی متعلق به اشخاص حقیقی برحسب نوع و سن بهره‌بردار

سن بهره‌بردار	کل		خانوار معمولی ساکن		بهره‌بردار غیرساکن		خانوار معمولی	
	بدون زمین	کل	بدون زمین	کل	بدون زمین	کل	بدون زمین	کل
۱۵ تا ۳۰ سال	۲۰۰۴	۲۰۰۴	۱۴۱۹	۲۷۷۱۹	۶۷۴۷۸	۱۹۰۸۶۲	۷۰۹۰۱	۲۲۰۵۸۶
۳۰ تا ۵۰ سال	۷۲۴۲	۷۲۴۲	۹۹۲۴	۳۶۵۸۱۱	۳۱۸۲۸۸	۱۲۳۳۸۹۲	۳۳۵۴۵۴	۱۶۰۶۹۴۴
۵۰ تا ۸۰ سال	۶۸۲۸	۶۸۲۸	۹۴۲۰	۵۴۹۷۳۰	۲۳۲۴۸۹	۱۶۲۲۸۰۱	۲۴۸۷۳۶	۲۱۷۹۳۶۰

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳.

بیشترین تعداد بهره‌بردار متعلق به گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال با ۷۲۴۲ نفر و کمترین آن متعلق به گروه سنی ۱۵ تا ۳۰ سال با ۶۸۲۸ نفر است. این فراوانی در طبقه‌بندی خانوار معمولی ساکن نیز صدق می‌کند، اما در طبقه‌بندی بهره‌بردار غیرساکن و خانوار معمولی بیشترین تعداد به ترتیب با ۱۶۲۲۸۰۱ و ۲۱۷۹۳۶۰ نفر متعلق به گروه ۵۰ سال به بالاست.

جدول ۳- بهره‌برداری‌های کشاورزی متعلق به اشخاص حقیقی برحسب سطح سواد و مدرک تحصیلی بهره‌بردار و وسعت اراضی کشاورزی

وسعت اراضی	بی‌سواد (نفر)	کل	باسواد (نفر)		
			ابتدایی و غیررسمی	راهنمایی، متوسطه و پیش‌دانشگاهی	فوق دیپلم و بالاتر کشاورزی
کل	۱۳۷۶۲۸۵	۲۶۳۰۶۰۴	۱۴۰۶۹۷۵	۱۰۱۴۲۴۳	۳۱۶۴۱
بدون زمین	۲۳۶۳۶۳	۴۱۸۷۲۸	۲۳۲۳۳۹	۱۶۷۱۹۵	۴۰۸۶
کمتر از ۱ هکتار	۳۶۵۱۴۱	۸۷۰۳۳۱	۴۱۰۹۰۲	۳۷۰۷۴۲	۱۰۸۰۲
۱ تا ۵ هکتار	۴۵۷۶۷۱	۸۱۷۱۱۸	۴۴۹۰۶۵	۳۰۴۴۴۳	۹۸۷۷
۵ تا ۲۰ هکتار	۲۶۱۸۹۴	۴۱۷۶۰۵	۲۵۱۵۷۱	۱۳۶۹۹۵	۵۱۵۵
۲۰ تا ۵۰ هکتار	۴۵۶۶۰	۸۲۸۱۵	۵۰۰۴۷	۲۶۵۰۹	۱۱۶۸
بیش از ۵۰ هکتار	۹۵۵۶	۲۴۰۰۷	۱۳۰۵۱	۸۳۵۹	۵۵۲

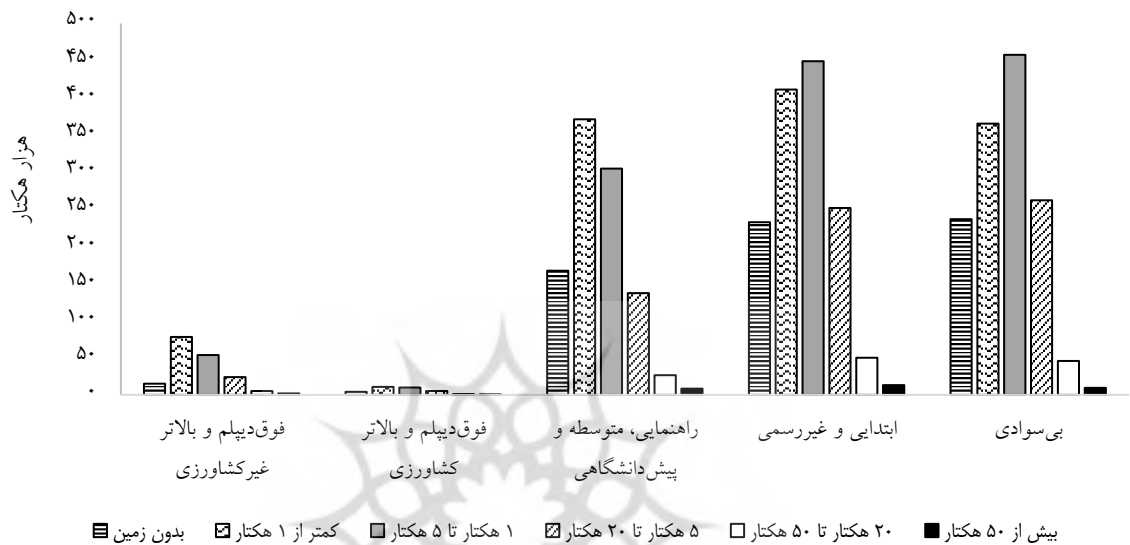
مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳.

درصد بهره‌برداران کل را تشکیل می‌دهند، دارای زمین زراعی با مقیاس کمتر از ۵ هکتار هستند. بر اساس طبقه‌بندی‌های گفته‌شده و با فرض آنکه هر بهره‌بردار مالک زمین زراعی خود باشد، به این نتیجه می‌رسیم که به‌طور متوسط ۷۰ درصد بهره‌برداران بخش کشاورزی مشمول نظام بهره‌برداری کشاورزی خانوادگی یا خرد و دهقانی

بهره‌بردار بدون سواد دارای بیشترین سطح زیر کشت در زمین‌های با مقیاس ۱ تا ۵ هکتار است. بهره‌بردار با سطح ابتدایی و غیررسمی بیشترین سطح زیر کشت با مقیاس کمتر از ۱ هکتار در سراسر کشور را در سال ۱۳۹۰ دارد. در این بررسی، بیشترین درصد بهره‌بردارهای بی‌سواد و با سطح ابتدایی و غیررسمی که به‌طور متوسط ۷۰

هستند. بهره‌بردار با مدرک فوق دیپلم و بالاتر کشاورزی و نیز بهره‌بردار با مدرک فوق دیپلم و بالاتر غیرکشاورزی دارای بیشترین سطح مقیاس کمتر از یک هکتار است.

نمودار ۲- بهره‌برداری‌های کشاورزی متعلق به اشخاص حقیقی برحسب سطح سواد و مدرک تحصیلی بهره‌بردار و وسعت اراضی کشاورزی

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳.

دارد. این نوع نظام بهره‌برداری بازمانده نظام کشاورزی سنتی است. اتلاف منابع، نیروی انسانی و نهاده‌ها در واحدهای بهره‌برداری کوچک به‌مراتب بیشتر از واحدهای بزرگ بهره‌برداری است.

بهره‌برداران در نظام یادشده عمدتاً بی‌سواد یا کم‌سواد و از دانش و فناوری نوین کم‌بهره‌اند و نوآوری کمتری از خود نشان می‌دهند. نیروی انسانی را عامل کار تلقی می‌کنند و با توجه به بزرگ بودن بعد خانوار و کمبود سرمایه، فرایند تولید کاربر را به سرمایه‌بر ترجیح می‌دهند. به دلیل رعایت نکردن اصول به‌زراعی (ناشی از ناآگاهی یا ناتوانی در استفاده از ماشین‌آلات جدید) و حفظ منابع آب و

۳- نظام بهره‌برداری کشاورزی و خانوادگی

نظام بهره‌برداری کشاورزی و خانوادگی (واحدهای موسوم به خرد و دهقانی) به نظامی گفته می‌شود که هر واحد بهره‌برداری متعلق به دست‌کم یک خانوار بهره‌بردار روستایی سنتی است. متوسط تعداد اعضای هر واحد یا خانوار دهقانی ۸ نفر است که اغلب دچار بیکاری پنهان هستند. زراعت عمده‌ترین فعالیت آن‌ها و میزان کشت سرانه کمتر از دو هکتار است^۱. بیش از ۷۰ درصد بهره‌برداران مشمول این نوع نظام بهره‌برداری هستند. این نوع نظام بهره‌برداری تنها متعلق به کشور ایران نیست، بلکه در نظام زمین‌داری اغلب کشورها با نسبت‌های کم‌وبیش متفاوت وجود

۱. بر اساس مطالعات، مساحت مزارع در نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی متفاوت است، اما عمدتاً این نظام زیر ۱۰ هکتار را شامل می‌شود.

- ۴- میزان اتلاف آب چه هنگام انتقال آب به مزارع و چه هنگام عملیات آبیاری بالاست.
- ۵- راه‌های ارتباطی بین مزارع عموماً سستی است و پراکندگی قطعات، امکان ایجاد و توسعه راه‌های ارتباطی را نمی‌دهد. تمام این موارد به معنای اتلاف انرژی و وقت است.
- ۶- استفاده از ماشین‌آلات در واحدهای بهره‌برداری خرد و دهقانی به دلایلی مانند کوچک بودن اراضی، ناآشنایی کشاورزان با ماشین‌آلات جدید و نیز بالا بودن استهلاک ماشین نه تنها مقرون به صرفه نیست، بلکه در برخی موارد برای کشاورزان هزینه‌بر نیز است.
- ۷- هدررفت بالای محصولات به دلیل استفاده نکردن از ماشین‌آلات و فناوری‌های روز دنیا.
- ۸- اغلب کشاورزان و بهره‌برداران در نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی فاقد هر نوع ساختمان، انبار، تأسیسات خاص کشاورزی و وسایل نقلیه برای حمل محصولات خود هستند. بنابراین، ارزش محصولات از زمان برداشت تا ارائه به بازار به شدت کاهش می‌یابد.
- ۹- تمام فعالیت‌های کشاورزی در نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی محدود به امکانات مجموعه عوامل تولیدی است که در اختیار کشاورز و خانواده اوست. کشاورزان در این نظام از اعضای خانواده به عنوان نیروی کار خانواده استفاده می‌کنند. بدین ترتیب، مدیریت مزرعه با کشاورز و خانواده‌اش است.
- ۱۰- سرمایه حاصل از فعالیت کشاورزی برای رشد و توسعه در مزرعه سرمایه‌گذاری نمی‌شود (این

خاک، موجبات آلودگی و تخریب آن را فراهم می‌کنند. میزان بازده اقتصادی زمین در این واحدها نسبتاً بالاست، اما در مجموع، میزان بهره‌وری عوامل تولید پایین است. عمدتاً بر صرفه‌جویی‌های خانوادگی تأکید دارند. بسیاری از آن‌ها دچار مشکلات اقتصادی هستند و از کمبود مالی رنج می‌برند (اشرفی و همکاران، ۱۳۸۶). با سیر نزولی رشد اقتصادی کشور تعداد بهره‌برداران در این نوع نظام افزایش می‌یابد؛ زیرا با افزایش قیمت نهاده‌هایی مانند سرمایه، سم، کود، آب، نیروی کار و... کشاورزان مجبور به آیش گذاشتن قسمتی از زمین زراعی خود می‌شوند.

۱-۳- ویژگی نظام بهره‌برداری کشاورزی خانوادگی

کشاورزان در مقیاس کوچک نقش مهمی در ایجاد سیستم‌های غذایی بلندمدت دارند، اما برای رسیدن به این هدف، سرمایه‌گذاری بیشتری نسبت به مقیاس بزرگ مزارع لازم است. بر اساس مطالعات صورت گرفته، اظهارات مسئولان سازمان جهاد کشاورزی و تحقیقات سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد، نظام بهره‌برداری کشاورزی خانوادگی به عنوان نظام خرد و دهقانی دارای ویژگی‌های زیر است.

- ۱- کمیت و کیفیت تولید در این نوع نظام پایین است.
- ۲- بهره‌وری و استفاده بهینه از منابع به دلیل کوچک بودن مقیاس مزارع پایین است.
- ۳- توان توسعه و گسترش مزارع در این نظام به دلیل پایین بودن توان سرمایه‌گذاری بهره‌برداران آن وجود ندارد.

بازارهای محلی تولید می‌کنند، بسیار مهم است. به‌رغم این تولیدات، آن‌ها توان تأمین و برآوردن نیازهای روبه‌رشد جمعیت شهری را ندارد.

۴- نمونه‌های جهانی

بر اساس مطالعات سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد، ۷۳۶ میلیون نفر یا ۱۰ درصد از جمعیت جهان در فقر شدید زندگی می‌کنند که ۸۰ درصد آن‌ها بسیار فقیر هستند. ۷۶ درصد از ۱۰ درصد افراد فقیر نیز در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. کشاورزی بخش اصلی اشتغال برای فقراست. این بخش ۷۶/۳ درصد از افراد بسیار فقیر و ۶۰/۷ درصد از افراد با فقر متوسط را شامل می‌شود (کاستانیدا و همکاران، ۲۰۱۸).^۱ بیشتر این گروه، معیشتی یا نیمه‌معیشتی‌گرا و با موانع زیادی برای ورود به فعالیت‌های کشاورزی با مقیاس و ارزش بالاتر روبه‌رو هستند. ۷۲ درصد کشاورزان در دنیا کمتر از ۱ هکتار زمین دارند که به‌احتمال زیاد کمتر از ۲۰ درصد عرضه جهانی غذا را تولید می‌کنند. این در حالی است که ۱۴ درصد کشاورزان دارای ۲ تا ۲۰ هکتار زمین، ۳۱ درصد غذا را تولید می‌کنند. مزارع بین ۲۰ تا ۵۰ هکتار حدود ۱۰ درصد غذای جهانی را تولید می‌کنند. بنابراین، مزارع متوسط و کوچک‌تر از ۵۰ هکتار، کمتر از ۵۱ تا ۷۷ درصد غذا را تولید می‌کنند. باید گفت، بسته به کشور، بخش عمده مواد غذایی را ۲۶ درصد مزارع ۱ تا ۵۰ هکتاری تولید می‌کنند. از سوی دیگر، بیشتر خانواده‌های با زمین‌های کوچک‌تر از ۱ هکتار فقیرند.

کشاورزان اغلب فاقد شرایط لازم مانند ضامن و... برای دریافت تسهیلات بانکی هستند یا توان برگشت وام با بهره را ندارند).

۱۱- معیشتی بودن نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی سبب کاهش توان ریسک‌پذیری در بهره‌برداران این نوع نظام شده است.

۱۲- تولیدات واحد بهره‌برداری در درجه اول بر اساس نیازهای خانواده تعیین می‌شود.

۱۳- مدیران واحدهای بهره‌برداری کوچک اغلب به کشت محصولات زراعی کاربرگرایش دارند و به دلیل ناآگاهی، نداشتن توان مالی کافی و ضرورت کار کردن افراد خانواده، علاقه‌ای به استفاده از فناوری‌های جدید نشان نمی‌دهند یا نمی‌توانند از آن استفاده کنند.

به‌رغم تمام آنچه گفته شد، برخی از کارشناسان و صاحب‌نظران، کشاورزی در مقیاس کوچک یا همان خرد و دهقانی را مورد تأیید قرار داده‌اند و اهمیت آن را با این ادعا توجیه می‌کنند که مالکان خرد مسئول تولید ۷۰ درصد مواد غذایی مصرف‌شده افرادی هستند که در کشورهای با درآمد متوسط روبه‌پایین زندگی می‌کنند، اما داستان پیچیده‌تر است؛ زیرا بیشتر مواد غذایی تولیدشده در گروه خرد و دهقان را تعداد کمی از کشاورزان که در آن گروه بزرگ‌ترین مقیاس مزرعه (فئودال‌های کوچک مقیاس) را دارند، تولید می‌کنند. غذایی که این گروه (فئودال‌های کوچک مقیاس) برای تأمین امنیت غذایی و

1. Castaneda et al, 2018.

کشاورزی در مقیاس کوچک مرتبط است. تمام مردم دنیا در هر کشوری تحت تأثیر نوع نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی مختلف قرار دارند. در جدول زیر نمونه‌هایی از سیاست زمین‌داری و بهره‌برداری از مزارع کشاورزی در کشورهای مختلف گزارش شده است.

همه خانوارهای کشاورزی کمتر از ۱ هکتار به‌شدت فقیر نیستند، اما بسیاری از آن‌ها فقیرند. اگر اندازه خانواده را ۵ نفر در نظر بگیریم، بیشتر آن‌ها اگر فقیر نباشند، قطعاً در انتهای هرم اقتصادی قرار دارند. به‌عبارت‌دیگر، معیشت ۴۰ درصد از جمعیت جهان دست‌کم تا حدی به‌صورت مستقیم به

جدول ۴- سیاست زمین‌داری و بهره‌برداری از زمین در ایران در مقایسه با چند کشور دیگر

ردیف	کشور	شاخص
۱	ایتالیا	اعتبارات رایگان و حمایت‌های سیاسی
		اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه
		تعداد زیادی بهره‌بردار کوچک
		نیمه‌وقت بودن بیشتر شاغلان کشاورزی
		متوسط اندازه مزارع ۵/۶ هکتار
۲	یونان	دولت مالک بخش عمده‌ای از اراضی کشاورزی (اراضی عمومی)
		نظارت دولت بر تضمین استفاده مؤثر از اراضی کشاورزی
		اصل تقسیم‌ناپذیر بودن اراضی کشاورزی
		حق تقدم خرید اراضی به اعضای شاغل خانواده در کشاورزی
		کوچک بودن اندازه مزارع
۳	انگلستان	نیمه‌وقت بودن بیشتر شاغلان کشاورزی
		تأکید بر نظارت بر تجهیزات و ماشین‌آلات
		اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه
		متوسط اندازه مزارع ۶۴ هکتار
		نبود قانون نظارت اندازه مزارع و یکپارچه‌سازی
۴	آلمان	انتقال زمین از کشاورز به فرزند پسر معمولاً در یک دوره گذار و همکاری صورت می‌گیرد
		اراضی کشاورزی دارای نقشه و شناسنامه
		کاهش شمار واحدهای بهره‌بردار از ۱۶۵۰ هزار واحد به ۶۳۰ هزار واحد طی ۵۰ سال
		میانگین اندازه مزارع ۱۶/۸ هکتار
		بیشتر کشاورزان نیمه‌وقت هستند
۵	ایران	طرح‌های یکپارچه‌سازی اراضی از طریق توزیع مجدد اراضی
		وجود قانون انتقال و نحوه بهره‌برداری کشاورزی بر تمام امور مالکیت، انتقال مالکیت و نحوه بهره‌برداری
		نبود اعتبارات رایگان و تسهیلات هدفمند
		نبود اطمینان بالای قیمتی و درآمد بالا در بخش کشاورزی
		اراضی کشاورزی فاقد نقشه و شناسنامه
اراضی کشاورزی سرمایه ملی شمرده نمی‌شود		
تغییر کاربری اراضی کشاورزی آسان است		
		بهره‌برداری از اراضی کشاورزی فاقد هر نوع ضابطه و قانون است

مأخذ: اشرفی و همکاران، ۱۳۸۶.

تحول می‌شود و خود نیز از تحولات محیط تأثیر می‌پذیرد. (پرتی، ۱۳۸۱). تغییر در نظام بهره‌برداری کشاورزی سبب تغییر در نظام و شرایط اجتماعی و در صورت نپذیرفتن نظام بهره‌برداری جدید، باعث شورش و نارضایتی در جامعه و در نهایت، ایجاد ضررهای جانی و مالی می‌شود. امنیت اقتصادی به‌صورت غیرمستقیم از انواع نظام بهره‌برداری بخش کشاورزی تأثیر می‌پذیرد و بسته به نوع جهت‌دهی و رهبری آن، این اثر می‌تواند مثبت یا منفی باشد.

۵- نظام بهره‌برداری خرد، دهقان و فقر: غالب کشاورزان و بهره‌برداران کشور از گروه خرد و دهقان هستند. این گروه به‌عنوان کوچک‌ترین و حاشیه‌ای‌ترین نظام بهره‌برداری در کشور، بیشترین تعداد کشاورزان و بخش بسیار عمده‌ای از افراد فقیر را تشکیل داده است. اندازه مزارع کشاورزی و درجه فقر این افراد دارای ارتباط دوطرفه است. با افزایش مقیاس مزارع و زمین‌های زراعی احتمال کاهش فقر و گرسنگی و برعکس آن وجود دارد. وجود فقر و گرسنگی سبب سوء‌تغذیه می‌شود و در آینده نیروی کار (نیروی کار از مهم‌ترین ارکان تولید در اقتصاد است) ضعیف و ناتوانی خواهیم داشت. نظام بهره‌برداری خرد و دهقان به‌عنوان یکی از نظام‌های بهره‌برداری، تأثیر غیرمستقیم و منفی بر امنیت اقتصادی دارد.

۶- توسعه پایدار و امنیت اقتصادی: نظام بهره‌برداری خرد و دهقان یکی از نظام‌های بهره‌برداری سنتی است. روش تولید در این نوع نظام بیشتر کاربر است و همان‌طور که گفته شد،

از بزرگ‌ترین امتیازات کشورهای توسعه‌یافته در بخش کشاورزی، شناسنامه‌دار بودن، داشتن نقشه مزارع و قوانین مرتبط با شرایط آن کشور است. برای مثال، در انگلیس فرد با داشتن متوسط اندازه مزرعه ۶۴ هکتار، نیازی به داشتن قوانین و نظارت بر اندازه مزارع و یکپارچه‌سازی ندارد و اعمال این قانون مطمئناً دست‌وپاگیر می‌شود، اما ایتالیا به دلیل پایین بودن متوسط مقیاس مزارع، قانون نظارت و اصل تقسیم‌ناپذیر بودن اراضی کشاورزی را دارد. بنابراین، بهترین مسیر برای توسعه بخش کشاورزی کشور، شناسایی نیاز و مسائل این بخش و بررسی راه‌حل‌های موجود و محتمل برای حل آن‌هاست. گفتنی است که گرفتن تصمیمات و سیاست‌های بهره‌برداری در بخش کشاورزی بسیار مهم و اساسی است.

۵- ملاحظات امنیت اقتصادی

نظام بهره‌برداری در بخش کشاورزی به چند طریق امنیت اقتصادی کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد که عبارت‌اند از:

۱- نظام اجتماعی و اقتصادی: در اثنای انقلاب سبز سال‌های دهه ۱۹۶۰ به بعد، باور عمومی بر این بود که می‌توان نظام‌های کشاورزی را دگرگون کرد بدون آنکه بر نظام‌های اجتماعی تأثیر بگذارند درحالی‌که فناوری یا هر عامل ایجاد تغییر در شرایط تولید، بدون تناسب با شرایط اجتماعی و انسانی جوامع، بی‌نتیجه و حتی زیان‌بار است. تغییر در اجزای نظام‌های بهره‌برداری در هر جامعه‌ای در نهایت، منجر به ایجاد

ایجاد کرده است. مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان کمبود سرمایه، سنتی و معیشتی بودن این نوع نظام، بیکاری پنهان و فصلی، پایین بودن درصد پذیرش علوم و فنون روز دنیا در آن و پایین بودن درصد ریسک‌پذیری دانست. در ادامه، پیشنهادهاى این پژوهش در راستای حل و برطرف کردن این مشکلات ارائه می‌شود.

۱- ایجاد شرکت‌های سهامی زراعی با همکاری کشاورزان بومی هر منطقه: کوچک بودن واحدهای تولید و پراکندگی قطعات اراضی کشاورزی در موارد زیادی برای استفاده از فنون پیشرفته، تجهیز زیربنا، استفاده از ماشین‌آلات، بهبود بازده آبیاری و توسعه کشاورزی محدودیت‌هایی ایجاد می‌کند. کوچک بودن زمین باعث شده است که استفاده از ماشین‌آلات مانند انواع ادوات و کمباین برای کاشت، داشت و برداشت محصولات مقرون به صرفه نباشد. این موضوع باعث کاهش تولید و افزایش ضایعات در زنجیره تأمین می‌شود. بهتر است وزارت جهاد کشاورزی با ایجاد شرکت‌های زراعی با همکاری کشاورزان بومی منطقه، سعی در گرد هم آوردن این کشاورزان کند. بهترین روش برای رسیدن به موفقیت در این زمینه، استفاده از تجارب کشورهای موفق در دنیاست.

۲- تخصیص اعتبارات بلندمدت به کشاورزان با زمین کمتر از ۱۰ هکتار: همان‌طور که گفته شد، بیش از ۷۰ درصد کشاورزان و بهره‌برداران بخش کشاورزی، زمین کمتر از ۱۰ هکتار دارند و

نیروی کار آن نیز از طریق اعضای خانواده تأمین می‌شود. این موضوع سبب بیکاری پنهان یا فصلی می‌شود؛ زیرا اغلب کشاورزان و نیروی کار مزارع در برخی از فصول، به‌ویژه فصول سرد، بیکار هستند. کمبود سرمایه در این بهره‌برداران و ناتوانی مالی احتمال رشد را به شدت کاهش می‌دهد. امروزه نظام بهره‌برداری دهقانی به یکی از موانع اصلی توسعه کشاورزی تبدیل شده است. عدم توسعه کشاورزی یا کند شدن مسیر توسعه این بخش به دلیل وجود این نوع نظام بهره‌برداری سبب کاهش امنیت اقتصادی شده است. بنابراین، نظام بهره‌برداری در کشور دارای اثر منفی بر امنیت اقتصادی است.

جمع‌بندی و راهکارهای پیشنهادی

نظام بهره‌برداری به‌عنوان مجموعه رویه‌های حقوقی، عرفی، فنی و مدیریتی در استفاده و تلفیق نهاده‌ها برای تولید و عرضه آن به بازار در بخش کشاورزی اهمیت بالایی دارد. نظام بهره‌برداری شاخص مهمی در فرایند تولید به شمار می‌آید؛ زیرا به‌صورت مستقیم بر شیوه معیشت تولیدکنندگان تأثیر می‌گذارد. بر اساس مطالعات و تعاریف مختلف، طبقه‌بندی و دسته‌بندی‌های متفاوتی برای نظام‌های بهره‌برداری وجود دارد. غالب نظام بهره‌برداری در کشور، نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی (۷۰ درصد) با مقیاس کمتر از ۱۰ هکتار است. وجود این نوع نظام بهره‌برداری نه تنها در کشور، بلکه در دنیا چالش‌هایی

۱. این عدد در منابع مختلف متفاوت است.

غالب کشاورزان و بهره‌برداران کشور از گروه خرد و دهقان هستند. این گروه به‌عنوان کوچک‌ترین و حاشیه‌ای‌ترین نظام بهره‌برداری در کشور، بیشترین تعداد کشاورزان و بخش بسیار عمده‌ای از افراد فقیر را تشکیل داده است.

منابع

- ازکیا، مصطفی (بی‌تا). شرکت‌های سهامی زراعی. انتشارات: دانشگاه تهران، ۱۳، ص ۲۴.
- اشرف، الف (۱۳۵۲). مشخصات اقتصادی و اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران. انتشارات: سازمان برنامه و بودجه، صص ۳-۴.
- اشرفی، م، مهربانیان، الف و احمدپورکاخکی، الف (۱۳۸۶). «بررسی نظام بهره‌برداری خرد و دهقانی در کشاورزی ایران: تنگناها، سیاست‌ها و راهکارهای حمایتی»، ششمین کنفرانس دوسالانه اقتصاد کشاورزی. ۸ و ۹ آبان، مشهد مقدس.
- بدری، س.، رکن‌الدین افتخاری، ع.، سلمانی، م.، و بهمند، د. (۱۳۹۰). نقش نظام های بهره برداری زراعی (خانوادگی) در توسعه پایدار روستایی (مطالعه موردی: شهرستان قیر و کارزین استان فارس). پژوهشهای جغرافیای انسانی (پژوهش های جغرافیایی)، ۴۳(۷۶)، ۳۳-۴۸.

بزرگ‌ترین مسئله در این نوع زمین‌داری و نظام خرد، کمبود سرمایه و عدم امکان رشد و توسعه در این مزارع است. ضروری است که وزارت جهاد کشاورزی با همکاری بانک‌های عامل، اعتبارات بلندمدت به این نوع نظام بهره‌برداری تخصیص دهد. همچنین، برای تسهیل در این کار، شرایط اخذ وام توسط کشاورزان آسان شود.

- **سنددار کردن زمین و مزارع کشاورزی:** یکی از مهم‌ترین داری‌های هر کشاورز و بهره‌بردار، زمین است. ایجاد اطمینان در تعلق زمین با سنددار کردن، سبب ایجاد انگیزه در کشاورزان می‌شود. نظام بهره‌برداری خرد، درصد بالایی از زمین‌های بدون سند را تشکیل می‌دهد. این موضوع به مشکلات و چالش‌های این نوع نظام افزوده است. می‌توان از سندهای زمین و مزارع کشاورزی برای اخذ اعتبارات استفاده کرد. در این راستا پیشنهاد می‌شود با برنامه‌ریزی منسجم تمام زمین‌های کشاورزی سنددار شوند.

- **حل مشکلات نظام‌های بهره‌برداری:** در این مطالعه، تمرکز بر نظام بهره‌برداری خرد و دهقان بود، اما دیگر نظام‌ها نیز خالی از چالش و مشکلات نیستند و بدون شک برای حل آن‌ها نیازمند قانون جامعی هستیم. شناسایی و تحلیل مشکلات موجود در این نوع نظام‌ها، بررسی موانع و درنهایت، تدوین قوانین حقوقی و در کنار آن، حل مسائل عرفی و فقهی زمین‌داری در واحدهای بهره‌برداری از سوی حقوق دانان آشنا به مسائل ساختار نظام مالکیت اراضی در بخش کشاورزی با همکاری جامعه‌شناسان روستایی ضروری است.

- پرتی، ان (۱۳۸۱). بازآفرینی کشاورزی، سیاست‌ها و عملیات مناسب برای پایداری و خودتکایی. ترجمه علیرضا کاشانی، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی، وزارت جهاد کشاورزی.
- خواجه‌شاهکوهی، ع و جعفری‌آهنگری، ی (۱۳۸۲). «نقش نظام‌های بهره‌برداری از زمین در توسعه پایدار کشاورزی، چالش‌ها و چاره‌ها»، اولین همایش نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران. تهران.
- سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد (www.fao.org).
- سلمانوندی، ش و ابراهیم‌پور، م (۱۳۹۱). «بررسی و مقایسه بهره‌برداران مستقل خانوادگی با بهره‌برداران مشارکتی به منظور ارائه الگویی از نظام بهره‌برداری زراعی»، توسعه روستایی. دوره ۴، شماره ۲، صص ۱۶۶-۱۹۳.
- عبداللهی، م (۱۳۷۷). نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران. جلد اول، وزارت کشاورزی.
- علوی، س. ر (۱۳۸۹). «امکان‌سنجی استقرار نظام بهره‌برداری مشارکتی از منابع آب و خاک در اراضی پایاب سد شهید مدنی (ونیار) تبریز»، مجله پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی. شماره ۱، صص ۹۹-۱۱۵.
- مرکز آمار ایران (www.amar.org.ir).
- هاشمی، م. الف (۱۳۶۲). اقتصاد کشاورزی و سیستم‌های بهره‌برداری در کشورهای بلوک
- شرق و غرب. مرکز تحقیقات روستایی و اقتصاد کشاورزی وزارت کشاورزی.
- Castaneda, Andrés & Doan, Dung & Newhouse, David & Nguyen, Minh Cong & Uematsu, Hiroki & Azevedo, João Pedro, 2018. «A New Profile of the Global Poor », *World Development*, Elsevier. vol. 101(C), PP. 250-267.